



## مجموعه مقالات همایش جغرافیای تاریخی

نخستین همایش گروه جغرافیای تاریخی جهان اسلام

### جلد اول

پژوهشکده تاریخ اسلام

گروه جغرافیای تاریخی پژوهشکده تاریخ اسلام  
دبير علمي همایش: دکتر محمدتقی رهنمايي

تهران، ۱۳۹۶

پژوهشکده تاریخ اسلام

مجموعه مقالات همايش جغرافیای تاریخی  
نخستین همايش گروه جغرافیای تاریخی جهان اسلام (جلد اول)

مؤلف: جمعی از نویسنده‌گان و

گروه جغرافیای تاریخی پژوهشکده تاریخ اسلام

دبیر علمی همايش: محمدتقی رهنماي

ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام

مدیرنشر و دبیر اجرایی همايش: خلیل قویدل

چاپ اول: ۱۳۹۶

شمارگان، ۱۰۰۰

چاپ و صحافی: چاپ تقویم

ردیف انتشار: ۶۹

قیمت دوره: ۸۵۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (ع)، خیابان شهید عباسپور، خیابان رستگاران، شهریور شرقی، شماره ۹

تلفن: ۰۳۱-۸۸۶۷۶۸۶۰ نمبر: ۸۸۶۷۶۸۶۱

web: www.pte.ac.ir

سرشناسه: عنوان و نام پدیدآور:

های همايش ملی جغرافیای تاریخی (نخستین: ۱۳۹۳: تهران) مجموعه مقالات همايش جغرافیای تاریخی: نخستین همايش گروه جغرافیای تاریخی جهان اسلام/پژوهشکده تاریخ اسلام، گروه جغرافیای تاریخی، پژوهشکده تاریخ اسلام؛ دبیر علمی همايش محمدتقی رهنماي.

مشخصات نشر:

تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، انتشارات، ۱۳۹۶. ۲ ج: مصو، جدول، نمودار، ۸۵۰۰۰ ریال: دوره: ۹۷-۶۰۰-۷۳۹۸-۴۳-۲، ۹۷-۶۰۰-۷۳۹۸-۴۱-۸، ۹۷-۶۰۰-۷۳۹۸-۴۲-۵، ۹۷-۶۰۰-۷۳۹۸-۴۱-۸

مشخصات ظاهری:

شابک:

وضعیت فهرست‌نویسی: یادداشت: کتابنامه.

موضوع: جغرافیای تاریخی — کنگره‌ها

Historical geography -- Congresses

موضوع: ایران — جغرافیای تاریخی — کنگره‌ها

کنورهای اسلامی — جغرافیای تاریخی — کنگره‌ها

موضوع: رهنمایی، محمدتقی: ۱۳۳۳—

پژوهشکده تاریخ اسلام، گروه جغرافیای تاریخی جهان اسلام

شناخت افزوده: ردبندی کنگره:

G۱۴۱/۸ ۱۳۹۳

رددبندی دیوبی:

۹۱۱

شماره کتابشناسی ملی: ۴۷۰۲۳۶۵

## سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه‌ای اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه جانبی از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفت‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شك تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این‌رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان – به صورت تألیف و یا ترجمه – مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پژوهش‌های پژوهشی موردنیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که انشاء الله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم‌سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشنامه جغرافیای تاریخی جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست یکی از استادان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را – تاکنون – همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام به وسیله پایگاه اینترنتی خود با همه پژوهشگران و علاقهمندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه، علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موققیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

۱۱	پیشگفتار دبیر علمی همایش
۱۵	جغرافیای تاریخی نهندان
۳۵	جغرافیای تاریخی کاشان از ابتدا تا آغاز قرن دهم هجری
۵۷	جغرافیای تاریخی منطقه برخوار اصفهان
۸۱	بررسی اصلی ترین مکاتب جغرافیایی ایران دوره اسلامی تا قرن دهم هجری قمری
۹۷	سیر جغرافیای تاریخی بوشهر
۱۱۳	جغرافیای تاریخی خلیج فارس و تأثیر آن بر جغرافیای سیاسی این منطقه مرکزی از جهان اسلام
۱۳۷	گذری بر جغرافیای تاریخی روستای خیرآباد بخش کیار از توابع استان چهار محال و بختیاری از آغاز تا معاصر
۱۴۷	جغرافیای تاریخی آبرکوه (آبرقوه) تا پایان دوره صفویه (۱۱۳۵ق)
۱۷۷	جغرافیای تاریخی فقاز از آغاز تا پرآمدن مغولان
	بهرام امیراحمدیان
	محمد جعفر اشکوواری
	حمید اشرف خیرآبادی
	مرتضی اشرافی، مجتبی اشرافی
	زینب احمدوند، زهرا حسین هاشمی
	عبدالرحیم جوان لاجی
	عباسعلی احمدی
	راضیه آسیابان ازناوه
	حمدی آزاد

- شهراب اميريان
- \* ماهیت، قلمرو و کاربرد جغرافیای تاریخی ..... ۲۱۱
- محمد تقی ایمانپور، طهمورث مهرابی
- \* وجه تسمیه و محدوده جغرافیایی هیرکانیه در ایران باستان ..... ۲۲۹
- رقیه بابازاده طلوتی، نبی الله باقریزاده گنجی، فردین محراجی کالی
- \* درآمدی بر وجه تسمیه طبرستان و مازندران ..... ۲۴۷
- معصومه بادنج
- \* تبیین جغرافیای تاریخی مناطق ایران باستان، مورد: دشت میشان ..... ۲۶۹
- اشرفالسادات باقری
- \* جغرافیای تاریخی قابس ..... ۲۸۷
- صالح پرگاری، توحید شریفی
- \* جغرافیای تاریخی تخت سلیمان در دوره ایلخانی (مطالعه موردی: بررسی راههای ارتباطی) ..... ۲۹۹
- نادر پروین
- \* مکتب تاریخنگاری آنال، جغرافیای تاریخی یا دترمینیسم جغرافیایی؟ ..... ۳۲۵
- عباس پناهی، مانی زیاری
- \* جغرافیای تاریخی آستانه- کرج ابودلف- در تحولات تاریخی ایران بعد از اسلام ..... ۳۴۷
- حسین پوراحمدی، سلیمان اسکندری راد
- \* جغرافیای تاریخی شهر دانشگاهی جندیشاپور ..... ۳۶۱
- محمدحسن پورقبر
- \* نقش جغرافیا در برخی باورهای شبیه مذهبی مردم ایران (طی قرون اخیر) ..... ۳۸۹
- مصطفی پیرمرادیان، زهرا حبیب الله
- \* بررسی جغرافیای تاریخی شهر قرطبه در دوران اسلامی ..... ۴۰۷
- هادی پیروزان، محمد ماسالاری
- \* جغرافیای تاریخی نیشابور از بنای برآمدن سلجوقیان ..... ۴۲۳
- حمیدرضا تلحابی، مهدی عبداللهی، محسن یوسفی فشکی، داود قربانی
- \* از عراق عجم تا اراك (با خوانی سیر تحولات جغرافیای تاریخی شهر اراك) ..... ۴۴۱

حسین توفیقیان

- \* نقش منابع جغرافیایی تاریخی در بررسی‌های باستان‌شناسی نمونه مطالعاتی: شناسایی بندر تاریخی  
نجیرم (پتانه) با استفاده از منابع جغرافیای تاریخی.....۴۵۵

فرشاد جعفری

- \* جغرافیای تاریخی؛ مبانی، حوزه‌ها، روش‌ها و اصول تحقیقاتی.....۴۶۹

شیما جعفری دهقی

- \* خُونیرس و سرزمین آرمانی در جغرافیای ایران باستان.....۴۷۹

مجتبی جوکار

- \* جغرافیای تاریخی شهر هرات از حمله مغول تا برآمدن آل کرت.....۴۸۷

ابوالفضل حسن آبادی

- \* تأملی بر مفهوم و کارکرد جغرافیای تاریخی در دوره معاصر.....۵۰۷

اکبر حکیمی پور

- \* جغرافیای تاریخی زرتشتیان ایران از زاویه دید جغرافی نگاران سده چهارم هجری قمری .....۵۲۵

احمد حیدری

- \* پژوهشی بر جغرافیای تاریخی فیروزکوه و دروازه کاسپی.....۵۳۹

محمود حیدریان، پریسا ناصری، محمد اقبال چهری

- \* هرسین از دیدگاه مطالعات جغرافیای تاریخی و باستان‌شناسی .....۵۵۷

سمیه خانی‌پور، حسین قرچانلو

- \* پژوهشی پیرامون آثار تاریخی شهرهای جاده میانی راه ابریشم (وختان): از بلخ تا دون ہوانگ .....۵۷۵

لیلا خسروی

- \* مکان‌یابی احتمالی سرزمین ساماتورا، مرکز حکومت سَمَّتیان بر اساس کتبیه‌ها و متون تاریخی.....۶۱۹

معصومه دائی

- \* نقش راه تجارتی و ترانزیتی تبریز - ارزروم - ترابوزان در وضع معیشتی مردم بر اساس گزارش‌های  
والیان، شهبندرها و سالنامه‌های عثمانی (نیمه اول قرن بیستم میلادی).....۶۶۷

علیرضا رحیمی

- \* جغرافیای تاریخی بخارا در دوران اسلامی.....۶۸۹

- |  |     |
|--|-----|
| علی رسولی  |     |
| * ولایتی در دو سوی دریا: جغرافیای تاریخی هرمز در سده نهم هجری قمری.....  | ۷۰۹ |
| محمدعلی رنجبر، مهدی دهقان حسامپور  |     |
| * بزد در سفرنامه‌های دوره قاجار: نگرشی بر اساس مبانی جغرافیای تاریخی.....  | ۷۳۱ |
| لله روحانگیز   |     |
| * بازسازی ربع رشیدی بر اساس جغرافیای تاریخی و متون و شواهد باستان‌شناسی.....                                     | ۷۵۵ |
| محمدتقی رهنماei  |     |
| * موضوع‌شناسی جغرافیای تاریخی در قالب یک مدل مفهومی.....   | ۷۷۱ |
| وحید ریاحی، معصومه رفیعی   |     |
| * تحلیل جغرافیای تاریخی شکل‌گیری سکونتگاه‌های روستایی متمرکز در فلات مرکزی ایران.....                            | ۷۸۹ |
| زاگرس زند  |     |
| * بررسی موائع و دشواری‌های پژوهش‌های جغرافیای تاریخی ایران (با توجه به چهار عنصر: انسان، زمان، فضا و معیشت)..... | ۸۰۷ |
| مجید ساریخانی، محمود حیدریان، شهرام پارسه  |     |
| * جغرافیای تاریخی سنقر و کلیایی بر اساس منابع مكتوب و غير مكتوب .....  | ۸۲۷ |

## پیشگفتار دبیر علمی همايش

جغرافیای تاریخی را می‌توان، به تعییری، گمشه رشته‌های تاریخ و جغرافیا دانست؛ زیرا این درس، که باید آنرا از دورس اصلی و تخصصی هر دو رشته به شمار آورد، در گروه‌های جغرافیا حذف شد و در گروه‌های تاریخ نیز با شک و تردید زیاد، در مقاطع مختلف تحصیلی ادامه یافت، لیکن موضوعیت جدی و کاربردی پیدا نکرد.

آغاز توجه به اهمیت این موضوع، از گروه تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی بود. ظاهرآ بنا به درخواست دانشجویان دوره دکتری تاریخ و موافقت مدیر محترم گروه، مقرر شد که به طور آزمایشی این درس توسط یک استاد جغرافیا تدریس شود و بدین ترتیب بود که قرعه بهنام من افتاد. من نیز کوشش کردم، تعهدی را که پذیرفته بودم، در حد امکان چنان انجام دهم که رضایت این گروه از دانشجویان فراهم آید.

در همان روزها بود که پیشنهاد پذیرش مسئولیت مدیریت گروه جغرافیای تاریخی پژوهشکده تاریخ اسلام را به درخواست حجت‌الاسلام والملسمین جناب آقای سیدهادی خامنه‌ای پذیرفتم. بدون تردید فعالیت یک گروه پژوهشی مستقل در یک پژوهشکده تاریخ فرصت خوبی بود برای احیای مفهوم و کاربردهای جدید جغرافیای تاریخی. ابتدای کار با پنج سخنرانی و یک کارگاه آموزشی درباره جغرافیای تاریخی آغاز شد که مورد استقبال فراوان قرار گرفت. علاقه شرکت کنندگان به این نشست‌ها، که عمدها به موضوع‌شناسی جغرافیای تاریخی و مصادیق منطقه‌ای آن مربوط می‌شد، به حدی بود که

تصمیم گرفته شد، برای طرح در مقیاس گسترده‌تر همایش با عنوان جغرافیای تاریخی در حول چهار محور اصلی به شرح زیر برگزار شود:

- مفاهیم، رویکردها و سیر تحول جغرافیای تاریخی؛
- روش‌شناسی و مکاتب جغرافیای تاریخی؛
- سیر تحول چشم‌اندازهای زیست و معیشت از منظر جغرافیای تاریخی؛
- جغرافیای تاریخی ایران و دیگر سرزمین‌های اسلامی؛

با اعلان فراخوان همایش و دریافت تدریجی چکیده‌ها و اصل مقاله‌ها متوجه شدیم که تعدادی از شرکت‌کنندگان، بدون توجه به محورهای پیشنهادی، هر آنچه را که خود در اختیار داشتند، فرستاده‌اند؛ از این‌رو، ویژای پرهیز از حاشیه‌روی ناگزیر از تمدید زمان برگزاری همایش شدیم و سرانجام در روزهای ۱۳ و ۱۴ اسفند ۱۳۹۳ این همایش در محل پژوهشگاه علوم انسانی و با شرکت علاقهمندان برگزار شد.

از میان انبوه مقاله‌های ارسال شده، سرانجام ۱۲۰ مقاله برای ارائه یا چاپ توسط داوران پذیرفته شد. به عنوان دلیر علمی همایش که ناگزیر باید همه مقاله‌های رسیده را بررسی و ارزیابی می‌کرد، از ۳۵۰ چکیده دریافت شده، تنها حدود یک سوم آنها با محورها و موضوع‌های همایش مرتبط بودند، ظاهراً گروهی حرفه‌ای، همیشه متظرنند که فراخوان همایش اعلام شود. آنان هرچه دارند ارسال کنند تا شاید پذیرفته شود. کمیته علمی همایش جغرافیای تاریخی با این شیوه بهشت برخورد کرد و به ارسال کنندگان مقاله‌های غیر مرتبط یادآور شد، که اگر نوشه‌ای مرتبط با موضوع دارند، ارسال کنند. چنین بود که این افراد، داوطلبانه از ورود به این چالش علمی جدید، خودداری کرده و رحمت کمیته علمی را کم کردند. پذیرش ۱۲۰ مقاله در موضوعی ظاهرًا مظلوم و حاشیه‌ای مانند جغرافیای تاریخی نشان‌دهنده این واقعیت بود که بعد از جنگ‌کاوی درباره جغرافیای تاریخی بسیار گسترده‌تر از آن است که ما فکر می‌کردیم. محتوای مقالات در برخی موارد با همان تعابیر سنتی همراه بود، لیکن برای شروع کار، حرکت امیدوار کننده‌ای بود و من از این بابت خیلی خوشحال و خوشبین‌ام.

در برگزاری همایش جغرافیای تاریخی، نه از پذیرایی‌های آنچنانی خبری بود و نه از اهدای هدایا و تشریفات زاید و ضایع کننده همایش‌ها، آنچنانکه معمول است. ساده و بسیار

پیرایه بودن نشست‌ها، ولی جدی بودن و سراپا گوش بودن شرکت کنندگان و بحث‌های محتوایی که انجام می‌گرفت، نقاط قوت این همایش بود. در اینجا لازم است از حمایت‌های بی‌دریغ حجت‌الاسلام والملمین جناب آقای سیدهادی خامنه‌ای، رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام و معاونت اداری و مالی جناب آقای خلیل قویدل و تمامی همکاران پژوهشکده، همچنین خانم مرضیه صدری، مسئول دیرخانه همایش سپاسگزاری کنم. بدون پشتیبانی و کمک‌های تمامی همکاران و مدیران گروه‌های پژوهشی در پژوهشکده تاریخ اسلام، برگزاری این همایش میسر نمی‌شد.

در خاتمه ضمن تشکر از همه عزیزانی که با ارسال مقاله و با ایراد سخنرانی به این همایش اعتبار و غنا بخشیدند، جا دارد از دوستان دیرینه جغرافیا، یعنی مهندس محمد رضا سحاب مدیر مؤسسه سحاب و مهندس بختیاری، مدیر مؤسسه گیتاشناسی که ما را یاری دادند سپاسگزاری کنم.

در همین راستا یاد استاد فرهیخته و گرانقدر تاریخ و رئیس وقت پژوهشگاه علوم انسانی، زنده‌یاد دکتر صادق آینه‌وند را گرامی می‌داریم که در تمامی مراحل برگزاری همایش، از هیچ مساعدتی دریغ نکردند. روحشان شاد و راه و حسن سلوکشان مستدام باد.

دکتر محمد تقی رهنما  
دبیر علمی همایش